

GRENSPALEN, MIJLPALLEN

EN STOEPPALLEN

KLEINE, MAAR WAARDEVOLLE MONUMENTEN

Door Gerard Otten

Inleiding

Wellicht kennen we ze wel, de oude grenspalen, verscholen in natuurgebieden, en oude mijlpalen, die herinneren aan de eens belangrijke functie van de weg waaraan ze staan. In dit artikel zullen we uitgebreid ingaan op deze kleine monumenten.

Voorheen werden de grenzen tussen de gemeenten onderling, tussen provincies en tussen Nederland en België aangegeven door grenspalen. Mijlpalen gaven in de negentiende eeuw de afstanden aan langs de belangrijke wegen. Vaak zijn ze verdwenen bij wegreconstructies. Grenspalen en mijlpalen vertellen ons veel over de geschiedenis van gemeenten, grenzen en wegen.

Grenspalen

In de huidige situatie is het eigenlijk niet meer nodig grenspalen te zetten, aangezien Nederland zó goed in kaart is gebracht, dat de grens zonder probleem aangegeven kan worden op een kadastrale kaart. Deze is tegenwoordig digitaal opgeslagen. De grens wordt nu afgeleid van de kaart, in tegenstelling tot het begin van de negentiende eeuw, toen eerst de grens moest worden uitgezet en daarna pas de kaarten konden worden getekend.

Welk nut hebben grenspalen daarom nog? In de eerste plaats zijn het monumenten, een band van ons met het verleden en een lijfelijke band met de grond waarop wij leven, rechtstreeks en niet via een kaart op papier of een digitaal bestand. Verder kunnen zij een toeristische functie hebben.

Het is zonder meer duidelijk dat al deze objecten een plaats verdienen op de monumentenlijst, maar helaas is deze lijst wat dit onderwerp betreft nog verre van compleet.

'Over grensstenen en grenspalen is nog maar betrekkelijk weinig geschreven', klaagt T. Brouwer in de inleiding van zijn boekje *Grenspalen in Nederland* uit 1978. Zijn publicatie wilde de aandacht vestigen op dit onderdeel van de cultuur-historische monumenten, waar men maar al te veel overheen ziet. Wat de grenspalen betreft valt nog heel wat werk te verzetten. Ook het boekje van Brouwer is niet compleet waar het de 'Bredase' grenspalen betreft. Hij merkte zelf al op dat hij er van overtuigd was dat er op verschillende plaatsen in Nederland nog grenspalen en grensstenen zouden staan die niet in zijn boekje voorkwamen en hij hield zich aanbevolen voor aanvullingen.

Grenspalen van de stad, de vrijheid en de jurisdictie Breda

Het grondgebied van Breda werd voorheen onderscheiden in de stad, de vrijheid en de jurisdictie. Wat wij onder de stad moeten verstaan is duidelijk, dat was het gebied dat omringd werd door de stadsmuren. De alleroudste stadsmuren, die gebouwd waren in 1332-1334 liepen ter plaatse van de Haven, de Markendaalseweg, de Oude Vest en het Valkenberg. De straatnaam 'Oude Vest' herinnert hier nog aan, hier liep inderdaad de vestinggracht. In 1531 en latere jaren werd het grondgebied van de stad uitgebreid door de aanleg van de wallen. Deze omvatten ook de huidige Boschstraat, de Ginnekenstraat en de Haagdijk.

De vrijheid of de bijvang was het rechtsgebied dat onder de stad viel. Dit gebied was wat groter dan de stad zelf en omvatte ook de Belcrum, een gedeelte van de Teteringsdijk, het gehucht Lovensdijk, de Molengracht, de Zandberg en de polder Abroek.

De jurisdictie (het rechtsgebied) van de stad was nog groter en omvatte ook het dorp Teteringen. In 1280 hebben Arnout van Loven en zijn vrouw Elisabet, heer en vrouwe van Breda, de stad alle gemene weiden en wilderden geschonken tussen Emelenberg en de Ijpelaar tot aan de Molengracht. Onder deze gemene weiden was ook het huidige Teteringen begrepen. Dit dorp was min of meer autonoom en werd bestuurd door de buitenburgemeester van Breda, twee Bredase schepenen en zes gezworenen uit Teteringen.

Tussen 1795 en 1810 maakte Teteringen zich volgens J. Knippels, die hier een studie van gemaakt heeft, zich onder invloed van de Franse Revolutie los van de stad. Ná 1810 vormde Teteringen (samen met de zogenaamde Vijf Gehuchten, Terheijdensehoek, Teteringsdijk, Lovensdijk, Molengracht en Zandberg) een zelfstandige gemeente. De buitenkant van de vestingwerken van Breda werd nu de gemeentegrens. Aan de zijde van Princenhage werden de bijvang en de polder Abroek bij Princenhage getrokken.

Sinds de schenking van Arnout van Loven in 1280 werd de grens van Breda dus bepaald door de omschrijving 'alle de gemene weiden en wilderden, tussen Emelenberg en Ijpelaar, strekkende tot aan de Molengracht en tot het bos dat Verdebos genaamd wordt'. In latere tijd moest de grens natuurlijk meer gespecificeerd worden en nader bepaald.

Een gedeelte van de grenzen werd aangegeven door natuurlijke of kunstmatige scheidslijnen die nu nog te herkennen zijn. De rivier de Mark vormde, zowel bovenstrooms als benedenstrooms, een gedeelte van de grens van Breda. Het riviertje de Molenlei vormde de grens van Breda met Ginneken.

Gedeeltelijk echter liep de grenzen door cultuurland en viel hij samen met de perceelsgrens van bepaalde akkers. Volgens de bekende Bredase geschiedschrijver Thomas Ernst van Goor stonden er in 1597 aan de zijde van Princenhage geen grenspalen. Aan de zijde van Ginneken waren tijdens de troebelen (de Tachtigjarige Oorlog) twee palen verdwenen. Tussen de Molenlei en de Teteringsdijk stonden vier stenen palen (die dus van vóór de Tachtigjarige Oorlog waren), die getekend waren met een 'half kruys'. De eerste stond op de noordelijke oever van de Molenlei en de vierde stond omtrent het Heusdenhoutsepada. In 1597 zijn twee nieuwe palen gezet, waarvan één aan de Teteringsdijk.

Op de hoek van de Poolseweg en de Blauwekeiweg ligt nog steeds de hoeve de Blauwe Kei. De hoeve bestond volgens de Bredase archivaris Fr. Brekelmans al in 1364. De naam Blauwe Kei wordt echter pas voor het eerst vermeld in 1646. Het is mogelijk, aldus Brekelmans, dat de hoeve zijn naam ontleend heeft aan een van de arduinstenen grenspalen tussen Breda en Ginneken.

Herman Dirven en Karel Leenders, die een studie maakten van de grenzen van Princenhage, vonden dat in 1665 de magistraat van Breda aan de zijde van Princenhage palen had laten plaatsen. De regering van Princenhage was hierin niet gekend en protesteerde dan ook hevig. Geen van deze palen heeft de storm der tijden overleefd.

In 1725 ontstonden er problemen over de grens tussen Breda en Oosterhout. De grens liep hier door een onontgonnen gebied dat nog niet in cultuur was gebracht. Pas toen hier bossen werden geplant ontstonden er vragen omtrent de juiste loop van de grens. Er zijn toen drie stenen palen geplaatst, met aan de ene zijde het wapen van Oosterhout en aan de andere dat van Breda. De eerste paal stond op de berg waar voorheen de galg van Breda stond, de tweede op de hoek van de middelste straat die vanuit Seters de hei inliep en de derde op de uiterste hoek van het Portiershoefke. Twee van deze palen bestaan nog. Nadat tussen 1795 en 1810 Teteringen zelfstandig was geworden werd deze grens de gemeentegrens tussen Teteringen en Oosterhout. Op het minuutplan van het kadaster uit 1824, staan echter niet minder dan zes palen aangegeven. Er zijn dus ná 1725 nog palen bijgeplaatst, namelijk een bij de Kalbergen en twee bij de tegenwoordige Oude Bredasebaan. Bij de grenswijziging van 1997 werd Teteringen bij Breda gevoegd, maar een gedeelte van de natuurgebieden tussen Breda en Oosterhout kwam bij Oosterhout. De palen, voor zover ze nog bestaan, staan dus tegenwoordig op Oosterhouts grondgebied.

Grenspalen van de stad, later de gemeente Breda

De grens van de verkleinde gemeente Breda werd vastgesteld door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant in 1826, nadat in 1823 en 1824 verschillende vergaderingen tussen het stadsbestuur van Breda en de gemeentebesturen van Princenhage en Teteringen hadden plaats gevonden. Het was nodig deze grens vast te stellen in verband met de opmetingen voor het kadaster.

De omvang van de gemeente Breda was nauwelijks groter dan de vesting. Van de rivier de Mark liep hij ongeveer ten noorden van het spoorwegemplacement naar de Terheijdensweg. Daarna liep hij met enkele bochten naar de Ceresstraat. Deze straat was een grensweg, de grens liep gedeeltelijk aan de noordzijde van de straat. Verder liep de grens aan de oostzijde van de Loopschansstraat, ergens ten oosten van de Cavaleriestraat, aan de oostzijde van de Paul Windhausenweg, aan de zuidzijde van de Koninginnestraat, schuin door de huidige Wilhelminastraat heen en dan met diverse bochten, die te ingewikkeld zijn om te beschrijven, naar de Vredenburgsingel. De Dijklaan was weer een grensweg. De grens liep aan de oostzijde daarvan. Vandaar liep hij, ten zuiden van de spoorlijn, weer naar de rivier de Mark.

In 1824 werd de grens tussen Breda en Teteringen tussen de huidige Terheijdensweg en de huidige Hoge Steenweg aangeduid door enkele stenen palen met daarop de letters R V S of D V O. Waarschijnlijk staan deze letters voor 'Raad van State' en 'Departement van Oorlog' en duiden deze palen eigenlijk de eigendomsgrens aan van de vestingwerken. Ook aan de Loopschans (de huidige Loopschansstraat) stonden enkele palen met de letters R V S en D V O. Verderop aan de Loopschans, ter plaatse van de huidige Koninginnestraat, stonden enkele palen aan de kant van de sloot, wederom gemerkt R V S en D V O. Aan de kant van Princenhage stonden dezelfde soort palen aan de Haagweg en aan het Dijkje, de huidige Dijklaan. Op de hoek van het Dijkje en de Leegstraat stond een paal zonder opschrift. Geen van deze palen bestaat nog.

Grenspalen van Ginneken

In 1671 wilde men de 'gescheypalen' tussen Princenhage en Ginneken ter plaatse van het Mastbos vernieuwen. In 1672 werden er volgens A. Hallema, de bekende geschiedschrijver van Ginneken, verklaringen afgelegd door allerlei oude lieden, die verklaarden dat de grens tussen Ginneken en Princenhage de oude weg was van Breda naar Antwerpen door Boeimeer, dwars over de heide (wat later het Mastbos was) en zo verder over de Diunt en Meersel. Hallema vermeldt niet of er na 1672 nog palen gezet zijn, maar als ze al geplaatst zijn, bestaat er geen meer van.

Op het minuutplan van het kadaster van Rijsbergen uit 1824 staan langs de Kerzelseweg bij Galder twee grenspalen tegen over elkaar, elk aan één zijde van de weg, op de grens van Ginneken en Rijsbergen. Tevens staat een grenspaal aangegeven ter plaatse van de huidige Grenspaal nummer 220, op het punt waar de gemeenten Ginneken, Rijsbergen en Meir bij elkaar kwamen. Deze palen bestaan geen van allen meer.

Grenspalen van Princenhage

Ook van de heerlijkheid Princenhage werden de grenzen gedeeltelijk bepaald door natuurlijke grenzen. Met Etten werd de grens, en wordt de grens nog steeds, gevormd door de Haagse Dijk, een kronkelende dijk tussen de Haagse en de Ettense Beemden, tegenwoordig voorzien van een fraai recreatief fietspad.

Elders stond de grens echter niet vast. Elk dorp was een ontgonnen enclave, omgeven door woeste grond. Naarmate de ontginning daarvan verder voortschreed, kwamen op een gegeven moment verschillende dorpsgemeenschappen met elkaar in botsing.

Herman Dirven en Karel Leenders hebben een uitgebreide studie gemaakt van de grens tussen Princenhage en Rijsbergen. Deze was aanvankelijk niet goed vastgelegd. De ruzie begon pas goed in 1607. De Buikse Hoef (een boerderij aan de huidige Montenslaan onder Rijsbergen) werd zowel door Princenhage als door Rijsbergen opgeëist. In 1690 werd door de landmeter J.F. Herberbertus een fraaie kaart gemaakt van het betwiste gebied. In 1729 kwamen de twee heerlijkheden tot een vergelijk. Het grootste deel van het betwiste gebied werd toegewezen aan Rijsbergen. Een klein gedeelte bij de rivier de Weerij kwam definitief onder Princenhage, evenals een punt ten noorden van het huidige drielandenpunt Etten-Princenhage-Rijsbergen. In 1730 werden zes grenspalen geplaatst. Daarvan zijn er nog drie over. Ze zijn van hardsteen en ongeveer twee meter lang. De doorsnee bedraagt 20x20 cm. Aan de ene kant staat HAGE ingehouwen en aan de andere kant RYSBARGEN. In 1942 werd deze grens de grens van Breda en Rijsbergen en in 1997 de grens van de gemeenten Breda en Zundert.

Volgens het minuutplan van het kadaster van Princenhage stond de eerste paal in de buurt van Boomkensberg, op een knik in de grens. Deze moet nog bestaan. De tweede paal stond aan de Turfvaart bij de IJzermolen. Deze is verdwenen. De derde stond aan de oude baan van Breda naar Antwerpen, even ten oosten van de huidige Rijsbergseweg. Deze bestaat waarschijnlijk niet meer. De vierde en de vijfde stonden op knikken in de grens in de buurt van de Montenslaan (Rijsbergen). Deze bestaan nog. De zesde stond aan de rivier de Weerij en is verdwenen.

In 1949 schreef de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een brief naar het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Breda over deze palen. De Rijksdienst verzocht aan deze oude stenen aandacht te willen schenken en maatregelen te willen nemen zodat verdere vernieling zou worden voorkomen. De Rijksdienst was op deze palen attent gemaakt door de jonge Frans Brekelmans, later gemeentearchivaris van Breda. Openbare Werken was van mening dat de palen het beste opgeborgen konden in het museum. Brekelmans stelde dat de palen ter plaatse moesten blijven staan. Openbare Werken dacht dat de politie dan extra op de oude stenen moest letten. Iemand, waarschijnlijk de secretaris, heeft op het voorstel geschreven 'Politie er buiten laten. Wordt belachelijk'.

Negentiende-eeuwse grenspalen

In de loop van de negentiende eeuw, maar misschien nog in het begin van de twintigste, zijn er langs verschillende Rijkswegen palen geplaatst die de gemeentegrenzen aanduidden. Het zijn allemaal basaltzuiltjes, met een wat onregelmatige doorsnee, grijs geschilderd met een oranje kop, met in witte letters de namen van de twee gemeenten. Aan de Oosterhoutseweg staat er nog zo een, iets ten zuiden van de Tilburgsebaan, met in witte letters er op geschilderd 'Oosterhout' en 'Teteringen'. Deze paal stond oorspronkelijk verder naar het noorden en is na de grenswijziging van 1997 verplaatst naar de huidige grens. In de voortuin van het huis Teteringsedijk 8 ligt een basaltzuiltje waarvan wordt gezegd dat het de vroegere grenspaal was tussen Breda en Teteringen. Op de gemeentegrens van de huidige gemeenten Breda en Zundert staat vlak bij villa Dennenhoeve, ook een paaltje. Aan één zijde is nog te lezen 'Rijsbergen'. In 1957 lag aan de Liesboslaan nog zo'n paaltje met de namen 'Princenhage' en 'Etten' er op geschilderd. Dit is sindsdien verdwenen.

Volgens Brouwer in zijn boekje *Grenspalen in Nederland* lag er op de grens tussen Breda en Rijsbergen (tegenwoordig de gemeente Zundert) aan de westzijde van de Rijsbergseweg, ter hoogte van de villa Dennenhoeve, een eenvoudige witgeverfde grenssteen, waarop aan vier zijden het woord Breda is geschilderd. Deze grenssteen moet van dus ná 1942 dateren. Misschien is hij in de war met de eerder genoemde grenspaal. Volgens Brouwer bevond zich een tweede dergelijke steen aan de Montenslaan onder Rijsbergen. Deze hebben we niet meer aangetroffen.

Op de topografische kaart schaal 1:25.000 van 1904 staat een grenspaal aangegeven tussen de gemeenten Ginneken en Teteringen aan de Teteringsedijk bij de Driesprong. Na de annexatie van 1942 zijn echter alle oude grenspalen door de Dienst Openbare Werken verwijderd.

De huidige grenzen

In 1927, 1942, 1961 en 1976 werden er steeds gedeelten van de buurgemeenten bij Breda gevoegd. In 1997 werden de gemeenten Nieuw-Ginneken (het restant van de gemeente Ginneken en Bavel), Prinsenbeek (de opvolger van de gemeente Princenhage) en de gemeente Teteringen bij Breda gevoegd, evenals kleine stukjes van de gemeenten Terheijden en Rijsbergen. Een klein gedeelte van de gemeente Teteringen echter verhuisde naar de gemeente Oosterhout waarmee de grens die in 1725 was vastgesteld na ruim 250 jaar zijn geldigheid verloor. Erger was dat de gehuchten Galder en Strijbeek en een gedeelte van het buitengebied van Ulvenhout werden overgebracht naar de gemeente Alphen-Chaam. Ulvenhout werd hiermee verdeeld over twee gemeenten, wat natuurlijk erg lastig is. De grenzen van de historische gemeente Ginneken en Bavel verdwenen, terwijl de archieven op het Stadsarchief in Breda liggen en de Heemkundekring Paulus van Daesdonck zijn werkgebied gewoon blijft uitstrekken over de oude gemeente. Historische banden worden op deze manier verbroken.

De oude grens tussen Princenhage en Rijsbergen is echter nog steeds geldig. Omdat Hazeldonk toegevoegd is aan Breda zijn de Grenspalen 220 en 221 tussen Nederland en België nu grenspalen van de gemeente Breda geworden.

Oude grenzen, nieuwe grenzen

Aan de Ginnekenweg bevindt zich, ter plaatse waar voorheen de Molenlei liep, tot 1942 de gemeentegrens van Breda, een plaquette ingemetseld in de muur van het appartementencomplex De Watermolen. Deze is op 1 november 1980 onthuld door de burgemeesters van Breda en Nieuw-Ginneken. De plaquette zelf is geplaatst door de Ginnekense carnavalsvereniging 't Lestogenblik. Het zou natuurlijk een idee zijn ook andere grenzen op deze manier aan te geven. De hoeve de Blauwe Kei zou een goed punt zijn om één van de grenspalen die daar in 1597 stonden, opnieuw neer te zetten. Een grenspaal tussen Breda en Teteringen ligt nog ergens in een voortuin en in het natuurgebied tussen Breda en Oosterhout zou een mooie grenspaal wel op zijn plaats zijn, als oriëntatiepunt voor wandelaars en fietsers.

Palen van het Land van Breda

De heer van Breda was, behalve heer van deze stad, ook heer van een aantal dorpen om Breda heen. De heer probeerde zijn gebied uiteraard door huwelijken, aankoop of dwang, zijn gebied zoveel mogelijk uit te breiden. Hij ondervond hierbij concurrentie van de hertog van Brabant, die het rechtstreeks bestuur uitoefende over de meierij van Den Bosch, de graaf van Holland en de heren van Hoogstraten en Bergen op Zoom. Het land van Breda, later aangeduid als de baronie van Breda, bereikte zijn uiteindelijke omvang in 1290. Tot dit gebied behoorden Breda, Oosterhout, Roosendaal en Nispen, Etten, Leur en Sprundel, Princenhage, Dongen, Gilze en Rijen, Zundert, Ginneken en Bavel, Rijsbergen, Alphen, Baarle, Chaam, Terheijden en Teteringen. In 1798 werden alle heerlijke rechten afgeschaft en rond deze tijd verdween ook de baronie als bestuurlijke eenheid.

De gemeentearchivaris van Bergen op Zoom, W.A. van Ham, heeft enkele artikelen gewijd aan de grenzen tussen het Land van Breda en het Land van Bergen op Zoom. De grens tussen twee heerlijkheden werd verschillende malen opnieuw vastgesteld om onduidelijkheden op te lossen. De eerste keer was dat in 1525. De grens liep van de rivier de Mark in het noorden tot de huidige grens tussen Nederland en België in het zuiden. Etten en Zundert vielen onder Breda en Hoeven (huidige gemeente Halderberge) en Rucphen vielen onder Bergen op Zoom. Sprundel (onder de huidige gemeente Rucphen) viel echter onder Breda. Ook Roosendaal maakte als een exclave deel uit van het land van Breda. De grens van de heerlijkheid Roosendaal was dus tevens grens van het Land van Breda. De diverse gemeentegrenzen zijn al in de negentiende eeuw gewijzigd, zodat de oude grens in de huidige situatie moeilijk terug te vinden is.

De palen hadden soms schilderachtige namen: de Riethil, de Hoekpaal bij Bovendonk, Van den Branden Hofstad, het Diepe Heulmeer, de Eikenpaal bij het Heike, de Sprundelse Paal, de Scherpenberg, Neel Kop Huijgen Heiblok en Krom Slom. In 1336 stond er al een grenspaal ter plaatse van de huidige Grenspaal nummer 235 tussen Nederland en België. In 1449 en 1458 wordt deze de Steenpaal genoemd. Het was een witte stenen paal, maar zonder wapens er op. In 1778 vond men er nog een restant van.

In 1529 werden op verschillende punten blauwstenen palen geplaatst met de wapens van de heren van Breda en van Bergen op Zoom. Op sommige punten stonden houten palen. Van deze palen is er waarschijnlijk geen meer over. Ten oosten van Nispen stond blijkbaar een stenen paal, nu Grenspaal 240 tussen Nederland en België. Het gehucht hier heet nog steeds Steenpaal!

Een gedeelte van de grens van het land van Breda is nu de grens tussen Nederland en België. Het betreft het gedeelte tussen Grenspaal nummer 213, bij Alphen, en Grenspaal 241, ten westen van Nispen.

Rond 1530 vond, volgens de geschiedschrijver van Zundert, H. van der Hoeven, een conferentie plaats tussen Hendrik, graaf van Nassau en Antonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten. Bij die gelegenheid stak Hendrik van Nassau zijn degen in de hei en verklaarde dat dáár de grens lag. Hij legde zijn handschoen op de degen en zei dat als iemand het er niet mee eens was hij die handschoen daar maar van af moest nemen. Niemand durfde dat uiteraard en daarna werd een koe geslacht en gebraden en er werd een ton bier uitgedronken. Daarna werd een put gegraven die de Koeput werd genoemd. Deze is waarschijnlijk identiek met Grenspaal nummer 226, waar tot voor enkele jaren geleden de gemeenten Zundert, Meer en Loenhout tezamen kwamen.

Aan de Kerzelseweg bij Galder bevindt zich de hoeve de Paal. Deze naam duidt er op dat hier al vanouds een grenspaal stond, dus al vóór hier de ijzeren Grenspaal nummer 219 stond. In 1826 werd bij het bepalen van de gemeentegrens tussen de gemeenten Ginneken en Meir (provincie Antwerpen) opgemerkt dat terzijde van de put van het huis Den Paal zich inderdaad vanouds een scheidsteen bevond. De grens tussen Ginneken en Meir liep dwars door het huis heen, door de schoorsteen. In 1826 werd besloten dat er een limietpaal zou worden geplaatst die de grens tussen de gemeenten Ginneken, Meir en Meerle zou aanduiden. In 1843 werd op de plaats van deze limietpaal Grenspaal nummer 219 geplaatst. Er werd echter bepaald dat de Nederlands-Belgische grens 1 meter om het huis heen zou lopen, waarbij het huis geheel in België zou komen te liggen.

Misschien is het wel een aardig idee naast Grenspaal 219 opnieuw een hardstenen paal te plaatsen met de wapens van Breda en Hoogstraten.

Palen op de grens met België

De meest bekende grensovergang tussen België en Nederland vinden we bij Hazeldonk, maar uitgerekend hier vinden we géén grenspalen. De grenspalen tussen Nederland en België zijn geplaatst in de eerste helft van de negentiende eeuw. Later zijn hier en daar nog nieuwe palen bijgeplaatst, maar in de twintigste eeuw vond men het niet meer nodig nieuwe palen te zetten. De autoweg tussen Antwerpen en Breda is aangelegd in 1972.

Het eerste scheidingstraktaat tussen Nederland en België werd getekend te Londen op 19 april 1839. Op 8 augustus 1843 werd middels de conventie van Maastricht bepaald hoe de grenzen precies moesten gaan lopen. Ook werd besloten 388 gietijzeren en 356 hardstenen grenspalen te plaatsen. De grenspalen moesten van gietijzer zijn en geplaatst zijn op een gemetselde fundering. De achzijdige voet moet 40 centimeter boven en 60 centimeter onder het maaiveld staan. De paal moet, inclusief de dennenappelvormige knop, 1 meter 87 boven het maaiveld reiken. De palen moeten zijn geschilderd met twee lagen menie en daarna met twee lagen grijs in de kleur van gehouwen hardsteen. Het volgnummer en het jaartal 1843 (dus niet de wapens van Nederland en België en de dennenappelvormige knop) moeten zwart worden geschilderd. Bij het bekende Drielandpunt te Vaals staat Grenspaal nummer 1 en ten noorden van Retranchement in Zeeuws-Vlaanderen zette men paal nummer 388.

Op de grens van de voormalige gemeente Ginneken en Bavel stonden in totaal vier gietijzeren grenspalen en een aantal hardstenen hulppalen.

Op het minuutplan van het kadaster van Rijsbergen staan reeds grenspalen aangegeven ter plaatse van de huidige Grenspalen 220 en 221. De voorganger van Grenspaal 221 moet een scheidpaal tussen Rijsbergen en Zundert geweest zijn. Daarvan staan er meerdere aangegeven op het kadasterplan.

Sinds de grenswijziging van 1997 vormt Grenspaal nummer 220 ten oosten van Hazeldonk de gemeentegrens tussen Breda en de gemeente Alphen-Chaam en paal 221 ten westen van Hazeldonk de grens tussen Breda en de nieuwe gemeente Zundert. Wellicht dat bij de grensovergang Hazeldonk op het parkeerterrein nieuwe gietijzeren grenspalen kunnen worden geplaatst, met de nummers 220 A enzovoorts. Een leuk idee voor de toeristen.

Het reglement voor het onderhoud van de grenspalen op de grens van Nederland en België uit 1849 is als bijlage gepubliceerd in het boekje van Brouwer. Volgens dit reglement zijn de gemeentebesturen van de aangrenzende gemeenten (waaronder dus sinds 1997 Breda), verplicht in de lente van elk jaar de palen te doen nagaan om te controleren of ze in goede staat zijn.

De zogeheten Permanente Grenscommissie is van plan alle grenspalen tussen Nederland en België in 2002 een grondige schoonmaakbeurt te geven. Roest, mos en aanslag zullen worden verwijderd, de palen zullen worden geveerd en de palen zullen worden rechtgezet. Hoewel de palen wettelijke bescherming genieten pleit de Grenscommissie er voor alle palen de status van beschermd rijksmonument te geven.

Grenspalen van eigendommen

Particuliere eigendommen worden als regel begrensd door de muren van huizen of door sloten, heggen (beukenhagen, doornen hagen, andere hagen), ijzeren of houten hekken, prikkeldraad, schuttingen of muren.

Soms werden echter op akkers grensstenen geplaatst die de grens tussen twee eigendommen aanduiden, zonder dat er sprake was van een fysieke grens. Bij verkavelingen van bouwgrond werden door het kadaster soms houten paaltjes in de grond geslagen. Deze zullen wel niet overleefd hebben. Op kerkhoven en begraafplaatsen zijn soms paaltjes te zien rond graven die de grens van het graf aanduiden.

Het Chassémonument of Citadelmonument op het kerkhof van Ginneken is eigendom van het Rijk. Het monument is onthuld in 1874. Op oude foto's is te zien dat er paaltjes om heen stonden die waarschijnlijk de grens van het Rijkseigendom aanduiden. Op foto's uit 1932 zijn deze paaltjes nog te zien, maar sedertdien zijn ze verdwenen.

Op de oprijlaan van Bouvigne staan twee oude stoeppalen, die de grens aangeven van het eigendom van Bouvigne. Mr. L.A.M. de Bruyn kocht het kasteeltje in 1901. Vóór 1907 legde hij voor het kasteeltje een zogenaamde 'Franse tuin' aan. Hierin plaatste hij verschillende beelden. Waarschijnlijk heeft hij in dezelfde tijd deze palen geplaatst.

De grenspalen van Prins Frederik

Volgend Gerard Otten, die een studie maakte van de geschiedenis van het Liesbos, waren van 1840 tot 1881 de bossen rond Breda, het Ulvenhoutsebos, het Mastbos en het Liesbos, eigendom van prins Frederik, de broer van koning Willem II. De eigendommen van prins Frederik waren afgezet met palen, houten paaltjes met daarop een gietijzeren plaatje met een gekroonde letter F. Ook hiervan zijn er geen meer over. Ook rond de eigendommen van Prins Frederik in Wassenaar stonden volgens Brouwer palen, van divers model.

Het Mastbos was voorheen afgesloten door zes hekken. Van vier daarvan zijn enkele jaren geleden de hekpalen teruggeplaatst: het Bouvignehek (tegen over Bouvigne), het Ginnekens Hek (ingang Huisdreef), het Haags Hekken of Boshek (ingang Torendreef), en het Papenmutshek (Bouvignedreef aan de Overaseweg). De namen zijn op de hekken niet aangegeven. De palen geven de grens aan van het eigendom van het Staatsbosbeheer en kunnen dus gelden als grenspalen.

Grenspaal O 49

Aan de Oude Vest staat, tegen het gebouw op de hoek van het Nonnenveld, een hardstenen paal van negentiende-eeuws model, met daarop in grote letters 'O 49'. Dit was een van de grenspalen die de grens aanduidde tussen de eigendommen van het Ministerie van Oorlog en de eigendommen van de gemeente Breda. De vestingwerken waren vóór 1881 eigendom van de staat. Aan de binnenzijde en aan de buitenzijde van de vestingwerken werd het eigendom gemerkt door grensstenen die waren genummerd. We beschikken over een plattegrond, getiteld *Plattegrond der stad Breda*, opgemaakt in januari 1863 door de stadsarchitect A.J.F. Cuijpers, waarop ze staan aangegeven. Grenspaal nummer 1 stond aan de Prinsenkade, tegenover het Spanjaardsgat. De palen nummerden tegen de klok in. Ze stonden onder andere langs de Leuvenaarsstraat, de Fellenoordstraat, de Gasthuisvelden, het Van Coothplein, de Keizerstraat, het Nonnenveld, de Kloosterlaan, de Korte Boschstraat, het Valkenberg en het Kasteelplein. Ook aan de buitenzijde stonden genummerde palen, maar hier is ons (nog) geen overzichtskaart van bekend. Paal nummer 49 stond oorspronkelijk aan het huidige Van Coothplein bij de brug over de rivier de Mark. Hij staat dus niet meer op zijn oorspronkelijke plaats. Waarschijnlijk is hij hergebruikt als schamppaal. De paal met het hoogste nummer was paal 141. Deze stond bij het Spanjaardsgat. De palen staan nog niet vermeld op het minuutplan van het kadaster van 1824. We beschikken wél over een akte van ruiling uit 1846 waarbij de grens enigszins wordt gewijzigd in de buurt van het klooster en waarin de palen al worden genoemd. Ze zijn dus gezet tussen 1824 en 1846. Het is heel wel mogelijk dat er nog meer palen her en der te vinden zijn, op het terrein van de KMA misschien, op het terrein van de Seeligkazerne of ergens in een achtertuin. Aangezien het Chasséveld van het Rijk in eigendom is overgegaan aan de gemeente is deze paal dus tegenwoordig eigendom van de gemeente Breda.

Naast de oude ingang van de Kloosterkazerne aan het Kloosterplein staat nog een grenspaal als O 49. Hij is hergebruikt als schampsteen en zodanig afgesleten dat het nummer niet meer te lezen is.

Mijlpalen op Rijkswegen

In het begin van de negentiende eeuw werden in Nederland grote doorgaande wegen aangelegd. Vóór die tijd waren dergelijke wegen niet verhard, maar deze wegen werden aangelegd als steenweg. Keizer Napoleon gaf opdracht tot aanleg van de grote weg van Parijs naar Amsterdam via Brussel, Antwerpen, Breda, Oosterhout en Utrecht, de huidige Rijsbergseweg en Oosterhoutseweg. De bestaande Haagweg en Teteringsedijk werden in dit tracé opgenomen. Koning Willem I gaf opdracht tot de weg van Den Haag via Rotterdam en Moerdijk naar Breda en de weg van Bergen op Zoom via Roosendaal en Breda naar Tilburg, Den Bosch en Nijmegen. Het betreft hier de huidige Terheijdenseweg, Liesboslaan en Tilburgseweg.

Al deze wegen werden aangelegd op een kaarsrecht tracé, dar niet zelden recht op een kerktoeren aan liep. Ze werden omzoomd door eiken of beuken. Aan de Oosterhoutseweg en de Liesboslaan zijn deze nog te vinden, maar elders zijn ze verdwenen. Op de Terheijdenseweg stonden ná de Tweede Wereldoorlog nog bomen!

Langs de steenwegen stonden mijlpalen die de afstanden aangaven. Dit is een typisch verschijnsel van de negentiende eeuw. Men probeerde steeds meer greep te krijgen op de ruimtelijke ordening. Het kadaster dateert uit deze tijd, de topografische kaarten, steenwegen werden aangelegd, kanalen en niet lang daarna komen de eerste spoorwegen.

Langs de Oosterhoutseweg vonden we rond 1900 Mijlpaal nummer 26 op de hoek met de Tilburgsebaan, nummer 27 ongeveer ter hoogte van de Heistraat, nummer 28 ongeveer bij de Hoolstraat en nummer 29 iets ten noorden van de spoorlijn. Mijlpaal nummer 30 staat nog steeds aan de Teteringsedijk. Mijlpaal nummer 31 stond aan de Ceresstraat. Het tracé van de Rijksweg liep namelijk via de Hoge Steenweg, de Ceresstraat, Terheijdenstraat, Mauritsstraat, Korte Boschstraat, Boschstraat, Veemarktstraat, de Brugstraten en de Haagdijk naar de Haagweg. In de stad stonden blijkbaar geen mijlpalen. Mijlpaal nummer 34 stond aan de Haagweg, bij de Duitenhuisstraat. Mijlpaal nummer 35 staat nog steeds aan de Haagweg. Mijlpaal nummer 36 stond aan de Mastbosstraat en de nummers 37 en hoger stonden aan de Rijsbergseweg.

Aan de Terheijdenseweg stond Mijlpaal nummer 2 (van Breda naar Moerdijk) bij de Crogtedijk, nummer 3 een kilometer naar het noorden, nummer 4 bij de brug over het Calloisegat en nummer 5 bij de Spinolaschans.

Aan de Tilburgseweg stonden op het rondgebied van de huidige gemeente Breda drie mijlpalen: nummer 40 bij Baarschot, nummer 41 ongeveer ter plaatse van het huidige viaduct en nummer 42 in de huidige bebouwde kom.

Langs de weg naar Roosendaal stonden Mijlpaal nummer 4, aan de Liesboslaan bij de molen ongeveer, nummer 5 wat dichterbij het Liesbos, nummer 6 bij het Liesbos en nummer 7 stond net op het grondgebied van Etten.

Van al deze palen zijn er nog drie overgebleven: Mijlpaal nummer 30 aan de Teteringsedijk, nummer 35 aan de Haagweg en nummer 5 aan de Oude Liesboslaan. In 2001 werd Mijlpaal nummer 5 bedreigd door de aanleg van de TGV en het knooppunt Princeville. Enkele actieve leden van het Princenhage Museum besloten in te grijpen vóóordat deze paal verloren zou gaan en groeven hem uit de grond. De paal staat nu tijdelijk aan de Haagweg, schuin tegenover Zuilen, en zal te zijner tijd weer terugkeren naar zijn originele plaats.

In de jaren dertig, toen het autoverkeer opkwam, zijn nieuwe betonnen kilometerschilden langs de Rijkswegen geplaatst. In 1993 nog stond er langs de Terheijdenseweg een dergelijk schild met het opschrift 'Moerdijk 14'. Dit schild is dus geplaatst toen de Moerdijkbrug nog niet was geopend. De schilden waren wit geschilderd met opschrift in zwarte letters. De kop was oranje geschilderd. De oude mijlpalen werden in dezelfde combinatie geschilderd.

Volgens Gerard Otten, die een aantal artikelen heeft geschreven over de geschiedenis van de Haagweg en de Liesboslaan, zijn deze voormalige Rijkswegen in XXXX in eigendom overgegaan aan de gemeente Breda. Aangezien de mijlpalen tot de weg behoren is daarmee ook het eigendom van deze palen op de gemeente overgegaan.

Mijlpalen op gemeentelijke en provinciale wegen

De Gemeenschappelijke Weg van Breda naar de Belgische Grenzen. De kilometrerings telde vanaf het Van Coothplein. Mijlpaal nummer 1 en nummer 2 aan de Ginnekenweg.

Mijlpaal nummer 2 aan de Ginnekenweg is verdwenen, maar later als replica weer terug geplaatst.

Mijlpaal nummer 3 stond aan de Ulvenhoutselaan, nummer 4 bij de Bieberg, nummer 5 aan de Dorpstraat in Ulvenhout, op de hoek met de Annevillelaan en nummer 6 aan de Strijbeekseweg bij het Hoekje, het toenmalige begin van de Chaamseweg. De nummers 7,8,9 en 10 stonden aan de Strijbeekseweg. Aan het Belgische gedeelte van de Strijbeekseweg staan nog steeds mijlpalen, maar van een heel ander model.

De Chaamseweg is vanouds een provinciale weg. De kilometrerings begon bij het Hoekje in Ulvenhout. Mijlpaal nummer 3 stond bij de oprijlanen van Hondsdonk en Valkenburg. Deze mijlpalen staan nu niet meer op hun plaats. Bij de boerderij Chaamseweg 26, vlak bij KM 2.0, staan twee oude mijlpalen. Elders op het terrein schijnen er nog twee te staan. De nummers zijn weggekapt. De eigenaar moet nog steeds de provincie Noord-Brabant zijn.

Stoeppalen en schamppalen

Ons overzicht van de palen die van cultuur-historisch belang zijn is niet compleet zonder de stoeppalen en de schamppalen. Schamppalen hebben een nuttig doel: ze liggen op de hoek van een straat of de hoek van een inrijpoort tegen het huis aan en beschermen het zo tegen het schampen van de wielen van karren. Vaak zien we een betonpaaltje die functie vervullen.

Op het Begijnhof bevinden zich diverse hardstenen schamppalen. Ook op de hoek van de Vismarkt staat een dergelijke paal. Omdat het Begijnhof en de Vismarkt op de monumentenlijst staan zijn deze palen beschermd door de Monumentenwet. In de poort tussen Haagdijk 187 en 197 staan twee mooie schampstenen. Ook elders treffen we dergelijke stenen aan.

Stoeppalen hebben een ander doel. Voorheen waren de stoepen voor de huizen eigendom van het huis en werden ze afgezet met palen. In Breda zijn in de negentiende eeuw de meeste stoepen verwijderd en vervangen door trottoirs. Slechts op enkele plaatsen vinden we nog ouderwetse stoepen aan. Gedeeltelijk staan deze op de monumentenlijst. Stoeppalen treffen we nog aan op de Grote Markt en aan de Nieuwstraat, de Cingelstraat, de Haagse Markt en de Ginnekenweg, vlak bij de Ginnekenmarkt.

Monumenten

Grenspalen zijn eigendom van de overheid. Grenspalen tussen gemeenten zijn gemeenschappelijk eigendom van beide gemeenten. De grenspalen tussen Nederland en België zijn eigendom van de Nederlandse en de Belgische staat.

Mijlpalen zijn eigendom van de eigenaar van de weg. Voorheen was dat meestal het Rijk of de provincie, maar van oude rijkswegen die geen functie meer hebben is dat tegenwoordig vaak de gemeente.

Men zou dus zeggen dat het behoud van de palen gewaarborgd is. De praktijk leert echter anders. Grenspalen hebben te lijden van vandalisme. Soms zijn ze zelfs gestolen. Mijlpalen werden vaak opgeruimd bij wegreconstructies.

Grenspalen en hardstenen mijlpalen uit de negentiende eeuw zijn belangrijk genoeg om beschermd te worden. De grenspalen tussen Nederland en België zijn gietijzeren monumenten die daarom alleen al beschermd zouden moeten worden.

Een aantal palen staat op de monumentenlijst. We noemen de palen tussen Princenhage en Rijsbergen en die tussen Breda en Oosterhout.

Stoeppalen en schamppalen mogen worden geacht deel uit te maken van een huis. Als dit op de monumentenlijst staat zijn de palen ook beschermd.

Bovendien vormen oude grenzen, en de daarbij behorende grenspalen, een belangrijk cultuurhistorisch relict.

In 2000 werd door de provincie Noord-Brabant de zogenaamde Cultuurhistorische Waardekaart uitgegeven, een voor de monumentenzorg en de ruimtelijke ordening uiterst belangrijk document. Het idee van de waardenkaart is het versterken en behouden van cultuurhistorische relictten door verantwoorde ontwikkeling en beheer, waarmee, volgens de provincie Noord-Brabant, het karakteristieke van de verschillende cultuurlandschappen wordt vastgelegd voor de toekomst en wordt bijgedragen aan de kwaliteit en de beleving van het leefmilieu.

Intentie, beleid en regulering zijn net zo goed belangrijk, volgens de provincie. De intentie, de wil om cultuurhistorische relictten te gebruiken als inspiratiebron bij de inrichting en de ontwikkeling van de ruimte, een beleid waarbij doelen worden gesteld, en een goed doortimmerde en eenduidige regelgeving als noodzakelijke basis voor de realisering van die doelstellingen.

De provincie heeft helaas niet de consequentie getrokken uit dit beleid door de oude grenzen van de gemeenten Ginneken en Bavel en Teteringen intact te laten en heel deze voormalige gemeenten toe te voegen aan Breda.

De Heemkundekring Paulus van Daesdonck heeft een openluchtmuseumpje ingericht in de voortuin van het heemkundemuseum aan de Pennendijk in Ulvenhout, waarin verschillende mijlpalen en grenspalen zijn opgesteld. Als het enigszins mogelijk is moeten dergelijke palen natuurlijk in situ worden bewaard. Alleen als het niet anders kan, moeten dergelijke palen overgebracht worden naar elders. De palen in de voortuin van Paulus van Daesdonck zijn zo gespaard voor verlies.

LIJST VAN GRENSPALEN EN MIJLPALLEN, STOEPPALLEN EN SCHAMPSTENEN IN DE GEMEENTE BREDA EN IN DE VOORMALIGE GEMEENTEN GINNEKEN EN BAVEL, PRINCENHAGE EN TETERINGEN

Grenspalen tussen Breda en Oosterhout uit 1725

Ten zuiden van het benzinestation Calix Berna, aan de oostzijde van de autoweg Breda-Utrecht staat een hardstenen paal, boven de grond een halve meter hoog, doorsnee 15x20 cm. Het Bredase wapen staat aan de Oosterhoutse kant en het Oosterhoutse wapen aan de Bredase. De paal is opgeknapt en staat in een stukje bestrating. Hij is makkelijk te vinden. Hij is te bereiken vanaf de Hoestraat, gemeente Oosterhout. Achter het Portiershoefke onder Teteringen schijnt ook nog een dergelijke paal te staan.

Eigenaren: de gemeenten Breda en Oosterhout
Deze paal staat op de monumentenlijst.

Negentiende-eeuwse grenspaal aan de Oosterhoutseweg

Aan de Oosterhoutseweg, iets ten zuiden van de Tilburgsebaan, staat een basaltzuil met onregelmatige doorsnede, grijs geschilderd, met een oranje kop, met op het grijs in witte letters geschilderd 'Oosterhout' en 'Teteringen'. Deze paal stond oorspronkelijk verder naar het noorden en is na de grenswijziging van 1997 verplaatst naar de huidige grens. Eigenaren: de gemeente Breda en Oosterhout.

Negentiende-eeuwse grenspaal aan de Teteringsedijk

In de voortuin van het huis Teteringsedijk 8 ligt een basaltzuiltje waarvan wordt gezegd dat het de vroegere grenspaal was tussen Breda en Teteringen.

Eigenaar: de gemeente Breda.

Grenspalen tussen Princenhage en Rijsbergen uit 1730

Van de oorspronkelijke zes palen zijn er nog drie over. Aan de ene zijde staat HAGE en aan de andere RYSBARGEN. Ze staan op Princenhage, sectie M, op de hoek van perceel nummer 849, sectie L, op de hoek van 525 en sectie L, op de hoek van 534. Ze staan op de monumentenlijst. Eigenaren: de gemeenten Breda en Zundert.

Negentiende-eeuwse grenspaal aan de Rijsbergseweg

Op de gemeentegrens van de huidige gemeenten Breda en Zundert, vlak bij villa Dennenhoeve en hectometerpaal 40,1 aan de westzijde van de weg, tussen de hoofdrijbaan en de parallelweg, staat een basaltzuiltje, wit geschilderd met oranje kop. Aan één zijde is nog te lezen 'Rijsbergen'.

Eigenaren: de gemeenten Breda en Zundert.

Herinneringsplaquette aan de Ginnekenweg op de voormalige gemeentegrens tussen Breda en Ginneken

Aan de Ginnekenweg is in het appartementencomplex Watermolen een steen ingemetseld met een tekst ter herinnering dat hier tot 1942 de gemeentegrens liep tussen Breda en Ginneken. De steen is onthuld op 1 november 1980 door de burgemeesters van Breda en Nieuw-Ginneken. Wie is de eigenaar: Stichting Ginnekens Carnaval 'T Lestenogenblik of de gemeente Breda?

Grenspaal tussen Nieuw-Ginneken en Breda

Deze paal gaf de grens aan tussen Nieuw-Ginneken en Breda aan de Bavelselaan. Hij staat nu in de tuin van het Museum Paulus van Daesdonck aan de Pennendijk in Ulvenhout. Eigenaar: de gemeente Breda.

Grenspaal nummer 216 op de grens met België, aan de Grazeneseweg, met hulppalen

Eigenaren: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grenspaal 217 aan de Strijbeekseweg

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grenssteen

Een grenssteen staat nu in de tuin van het Museum Paulus van Daesdonck aan de Pennendijk in Ulvenhout. Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grenspaal 218 aan de rivier de Mark

De paal is beschadigd en tamelijk verveloo.

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grensstenen rond café Moskes

Café Moskes staat aan de Dreef te Meersel-Dreef, op de hoek van de Kerzelseweg (Galder). Het café staat op de rechte lijn tussen Grenspalen 218 en 219. De grens loopt om het café heen en wordt aangeduid door hulppalen.

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Hoeve De Paal bij Galder, Grenspaal 219

Grenspaal 219 staat in de voortuin van Hoeve De Paal, op de hoek van het Heieinde (Meersel-Dreef) en de Kerzelseweg (Galder). De naam van de hoeve herinnert aan de oude grenspaal tussen Breda en Hoogstraten.

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grenspaal 220

Deze paal is te zien vanaf het gravelweggetjes dat loopt van de Rijsbergsebaan (Gemeente Breda), naar het huis Kerzelseweg 7 (Galder). Voorheen was deze paal grenspunt van de gemeenten Ginneken en Bavel (later Nieuw-Ginneken) en Rijsbergen, tegenwoordig is de paal het grenspunt van de gemeenten Breda en Alphen-Chaam.

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Grenspaal 221

Tot 1997 was deze paal een grenspunt van de gemeenten Rijsbergen en Zundert. In dat jaar werd Hazeldonk bij Breda gevoegd.

Eigenaar: De Staat der Nederlanden en de Belgische Staat.

Paal O 49 aan de Oude Vest in de buurt van het Nonnenveld

Hardstenen paal, ongeveer 20 x 20 cm en ongeveer een halve meter uitstekend boven de bestrating, oorspronkelijk een grenspaal van het Ministerie van Oorlog. De paal dateert van tussen 1824 en 1846.

Eigenaar: de gemeente Breda.

Grenspaal van het Ministerie van Oorlog bij de Kloosterkazerne

Naast de oude ingang van de Kloosterkazerne aan het Kloosterplein staat nog een grenspaal als O 49. Hij is hergebruikt als schampsteen en zodanig afgesleten dat het nummer niet meer te lezen is.

Grenspalen Bouvigne

Op de oprijlaan van Bouvigne staan twee oude stoeppalen, die de grens aangeven van het eigendom van Bouvigne. Waarschijnlijk zijn deze geplaatst door Mr. L. de Bruijn rond 1907.

De Boshekken rond het Mastbos

Het Mastbos was voorheen afgesloten door zes hekken. Van vier daarvan zijn de hekpalen teruggeplaatst: het Bouvignehek (tegen over Bouvigne), het Ginnekens Hek (ingang Huisdreef), het Haags Hekken of Boshek (ingang Torendreef), en het Papenmutshek (Bouvignedreef aan de Overaseweg). De namen zijn op de hekken niet aangegeven. De palen geven de grens aan van het eigendom van het Staatsbosbeheer en kunnen dus gelden als grenspalen.

Grenspaaltes van de Staats Spoorwegen

Bij de spoorwegovergang in de Oosterhoutseweg staat aan de westzijde, op het punt waar het perceel waar het 'kasteeltje' op staat, de grond die eigendom is van de spoorwegen, en de grenslijn van de Oosterhoutseweg bij elkaar komen, staat een betonnen paaltje van .... centimeter hoog, met een doorsnede van .... bij .... centimeter, met daarin de letters S S. Deze letters staan voor Staats Spoorwegen. Het paaltje is dus geplaatst ná ....., toen de spoorlijn naar Tilburg werd aangelegd, en vóór ....., toen de Staats-Spoorwegen fuseerde met de Hollandsche Spoorweg-Maatschappij, de HSM. Aan de oostzijde staat, ingegraven in de bestrating, nog zo'n paaltje.

Eigenaar: De Nederlandse Spoorwegen.

Mijlpaal nummer 30 en hectometerpaaltjes aan de Teteringsdijk

Mijlpaal nummer 30 van de weg van het Sleeuwijkse Veer naar Antwerpen staat aan de noordzijde van de Teteringsdijk, naast het huis nummer 191. De paal is grotendeels ingegraven. De kop is oranje geschilderd, het cijfer '30' is zwart.

Aan de Teteringsdijk staan verder vier hectometerpaaltjes. Paal 30.1 staat tussen de huisnummers 134 en 136. Paal 30.2 staat op het plantsoentje op de hoek van de Teteringsdijk en de Beverweg. Paal 30.3 staat tussen de huisnummers 94 en 96. Vóór Teteringsdijk 74 staat een oud basaltzuiltje. De betonnen paaltjes zijn wit geschilderd met een zwarte voet en een oranje kop. De cijfers zijn zwart. Eigenaar van alle palen: de gemeente Breda.

Mijlpaal nummer 35 aan de Haagweg

Mijlpaal nummer 35 van de weg van het Sleeuwijkse Veer naar Antwerpen staat aan de Haagweg vóór huisnummer 311.

Eigenaar: de gemeente Breda.

Mijlpaal nummer 5 aan de Oude Liesboslaan, tijdelijk aan de Haagweg

Mijlpaal nummer 5 van de weg van Breda naar Roosendaal, Bergen op Zoom en het Tholense Veer stond aan de Oude Liesboslaan, maar werd bedreigd door de aanleg van knooppunt Princeville. De paal is verplaatst en staat nu tijdelijk naast het boerderijtje Haagweg 277. De paal is boven de grond 1 ½ meter hoog. Vlak bij deze paal staat aan de Haagweg een basalten hectometerpaal.

Eigenaar: de gemeente Breda.

Hectometerpalen aan de Liesboslaan

Aan het stille gedeelte van de Liesboslaan staan, tussen de Nieuwe Heilaarstraat en de Ettensebaan, verschillende hectometerpaaltjes (basaltzuiltjes). Eigenaar: de gemeente Breda.

Mijlpaal nummer 2 aan de Ginnekenweg

Deze mijlpaal stond tegen huisnummer XXXX. Bij de nieuwbouw van dit pand is hij verloren gegaan. Hij zal worden hersteld door de aannemer.

Eigenaar: de gemeente Breda.

Mijlpaal nummer 7, afkomstig van de Strijbeekseweg

Mijlpaal nummer 7 van de gemeenschappelijke weg van Breda naar de Belgische grenzen is in XXXX van de Strijbeekseweg overgebracht naar de tuin van het Museum Paulus van Daesdonck aan de Pennendijk in Ulvenhout. Eigenaar: de gemeente Breda.

Mijlpaal nummer 9, afkomstig van de Strijbeekseweg

Mijlpaal nummer 7 van de gemeenschappelijke weg van Breda naar de Belgische grenzen is in XXXX van de Strijbeekseweg overgebracht naar de tuin van het Museum Paulus van Daesdonck aan de Pennendijk in Ulvenhout. Eigenaar: de provincie Noord-Brabant.

Mijlpalen aan de Chaamseweg

Bij de boerderij Chaamseweg 26, vlak bij KM 2.0, staan twee oude mijlpalen. Elders op het terrein schijnen er nog twee te staan. De nummers zijn weggekapt. Eigenaar: de provincie Noord-Brabant.

Schamppalen op het Begijnhof

Op het Begijnhof bevinden zich diverse hardstenen schamppalen. Deze staan, met het gehele Begijnhof, op de Monumentenlijst. Eigenaar: het Begijnhof.

Schamppaal aan de oude Vismarkt, hoek Haven-Vismarktstraat

De Vismarkt staat op de Monumentenlijst. De paal maakt deel uit van de Vismarkt, zodat ook deze beschermd is. Eigenaar: de gemeente Breda.

Schampsteen in de poort tussen Haagdijk 187 en 197

Twee grote zwerfstenen die gebruikt zijn als schamppaal aan beide zijden van de poort. Particulier eigendom.

Stoeppalen Grote Markt

Monumentenlijst.

Stoeppalen Nieuwstraat
Monumentenlijst.

Stoeppalen Singelstraat
Monumentenlijst.

Stoeppalen Haagse Markt
Monumentenlijst.

BRONNEN

Stadsarchief Breda, secretariearchief 1945-1959, doos 3, map IV, stukken betreffende verwijdering grenspaal Teteringsedijk.

Stadsarchief Breda, secretariearchief 1945-1959, doos 941, map III, stukken betreffende oude grenspalen.

Sonja Barends, Hans Renes, Taeke Stol, Hans van Triest, Richtje de Vries en Floris van Woudenberg (red.), *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes, Historische landschapselementen in Nederland* (Utrecht, 1993).

Wim Bonekamp, 'Palen voor Paulus', in *Brieven van Paulus* 107 (1995).

T. Brouwer, *Grenspalen in Nederland* (Zutphen, 1978).

Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch, 2000).

Herman Dirven en Karel Leenders, 'De gemeentegrens van Rijsbergen en Princenhage (nu Breda), of De limiete tussche Haeghe en Rijsberghen', in *Hage* nummer 8 (september 1973).

Herman Dirven en Karel Leenders, 'De grenzen van de vroegere gemeente Princenhage', in *Hage* nummer 17 (oktober 1976).

'Drie grenspalen op de grens van Breda en Rijsbergen', in *Hage* nummer 14 (november 1975).

Th.E. van Goor, *Beschryving der stad en lande van Breda* ('s Gravenhage, 1744).

'Grote schoonmaak van grenspalen', in *BN De Stem*, maandag 23 juli 2001.

W.A. van Ham, 'Breda contra Bergen op Zoom: vijf eeuwen strijd om de grenzen', deel I in *Jaarboek De Oranjeboom XXVII* (1974) en deel II in *Jaarboek De Oranjeboom XXVIII* (1975).

G.G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda* (Breda, 1868).

H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout* (Zundert, 1920).

'Jaarverslag 1996', in *Teterings Erfdeel* 1997, deel 20.

A.W. Jansen, 'Tolheffing op de weg van Breda naar Strijbeek', in *Brieven van Paulus* 107 (1995).

Toon Kloet, 'En wat doen we met de grenspalen?', in *Brieven van Paulus* 70 (1988).

J.M.M. Knippels, 'Het ontstaan van de gemeente Teteringen', in *Jaarboek De Oranjeboom XXXIX* (1986).

K.A.H.W. Leenders, *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie gemeente Breda* (Den Haag, 2001).

L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema, *Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel* (Utrecht, 1941).

J.H. van Mosselveld, 'De Kalix Berna', in *Jaarboek De Oranjeboom XI* (1958).

Gerard Otten, 'De ontwikkeling van de Haagweg in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw', in *De route van Breda naar Princenhage* (Breda, 1993).

Idem, 'Prins Frederik en het Liesbos, 1840-1881', in *Engelbrecht van Nassau*, jaargang 1995, p. 99-41.

Idem, 'Witte huizen tussen het groen, de villa-ontwikkeling tussen Breda en het Liesbos in de eerste helft van de negentiende eeuw', in *Engelbrecht van Nassau*, jaargang 1995, p. 136-148.

Idem, 'De ontwikkeling van de Liesboslaan ná de aanleg van de tram, 1890-1914', Deel I: De aanleg van de tramlijn, in *Engelbrecht van Nassau*, jaargang 1996, p. 84-95, Deel II: Suburbanisatie langs de Liesboslaan, in jaargang 1996, p. 147-161.

Proces-verbaal inzake opnemingsgrenspalen dd. 22 september 1982 (Nieuw-Ginneken, 1982).

Publicatie houdende kennisgeving van de regeling der grensscheiding tusschen de gemeenten Breda, Teteringen en s' Princenhage van den 1° juni 1826 (Breda 1826, herdrukt 1877).

J. Veen, 'Douanepalen, Strijbeek bezat enig overgebleven rijksregtenpaal', in *Brieven van Paulus 70* (1988).

'De waarde van een mijlpaal, heemkundekring zoekt paal nummer 2', in *BN/De Stem*, woensdag 23 februari 2000.